

Түмөнбаева Ж.
К.Тыныстанов ат. БИМУ

«МАНАС» ЭПОСУНДА ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ

Макалада «Манас» эпосундагы сырттан кирген сөздөр С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары боюнча иликтөөгө алынат да, алардын колдонуу жыштыктары берилет. Монгол, кытай, араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн эпосто колдонулушу факты-материалдар менен түшүндүрүлөт.

Дүйнөдө лексикасы чет сөздөрдөн турбаган бир да тил жок. Биздин күндөргө чейинки адамзат тарыхында түрдүү элдер бири-бири менен территориялык, саясий, экономикалык, маданий карым-катышта болуп келген. Мындай байланыштар элдердин турмуш-тиричилигине, жашоо ыңгайына, үрп-адаттарына, дүйнөгө көз караштарына гана эмес, тилдерине да олуттуу таасирин тийгизген. Башка тилдерден сөз алуу тилдин өнүгүшү үчүн табийгый мыйзам ченемдүү процесс болуп эсептелет.

Лексикалык өздөштүрүүлөр эки жол аркылуу кирет: 1) элдердин тике байланышы аркылуу жана 2) аралык тилдер аркылуу. Эки учурда тең башка тилдик чөйрөгө туш болгон сөз дароо эле жалпы элдик мүнөзгө ээ болбойт жана тилдик коллективдин лексиконунда активдүү колдонулбайт. Ал сыноо мөөнөтүнөн өткөндөй болот. Анын кийинки тагдыры көп шарттардан көз каранды. Анын ичинде ал сөз билдирген түшүнүктүн элдин турмушундагы маанилүүлүгүнө да байланыштуу [12, 189]. Мисалы, илим менен техниканын, маданияттын өнүгүшү орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден кыргыз тилине өздөштүрүлгөн самолет, спутник, вуз, обои, аудитория, декан, каникул, грамматика, комедия, металл, биржа, шляпа, футбол, ассамблея, актер, пьеса, опера, ария, автомобиль сыяктуу сөздөр турмушубуздагы эң маанилүү түшүнүктөрдү, предметтерди атаган-дыктан, сөздүк составда активдүү колдонулуп кеткен.

Бир тилден экинчи бир тилге сөздөр эки түрдүү жол менен – оозеки түрдө жана жазуу аркылуу кирет. Элдердин ортосундагы оозеки катнашуунун натыйжасында бир тилден экинчи тилге кирген сөздөр башка тилдик чөйрөгө өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болот. Башкача айтканда, сырттан кирген сөздөр кабыл алган тилдин фонетикалык законуна ылайыкталат [7, 158].

Бөтөн же чала угулган тыбыштар өздөштүрүп жаткан тилдин тыбыштарына алмашат. Ушул жол менен немец сөзү шаумлеффель – shaumlöffel орус тилиндеги шумовка сөзүнө (көбүк алган кашык), шлоссер shlosser слесарга айланган [9, 52]. Кыргыз тилиндеги өнөр (ар. хунар), сапат (ар. сифот), баа (ир. бахо), мектеп (ар. мактаб), самоор (ор. самовар), чиркөө (ор. церковь), чыт (ор. ситец), абак (ор. гауптвахта), сыяктуу сөздөр оозеки кирүүнүн натыйжасында ушундай кубулушка дуушар болушкан. Ошондой эле бир тилден экинчи тилге сөздөр оозеки өткөндө маанилик жактан да өзгөрүүгө дуушар болушат. «Слово самовар, оказавшись в узбекском языке, стало синонимом слову чайная (расширение значения). Наоборот, заимствованное тюркское слово балык (равнозначно обьему понятию – рыба), вошло в русский язык в суженном значении – просоленная и провяленная спинка красной рыбы» [8, 67].

Ушул сыяктуу эле орус тилиндеги эски администрациялык-аймактык бөлүнүштү билгизген волость деген сөз кыргыз тилине болуш болуп кирип, орус тилиндеги маанини билгизүү менен бирге, ошол «болушту башкаруучу мансап адамы» деген мааниге да ээ болгон. Анын тескерисинче кыргыз тилиндеги амиркен // амыркен деген сөз орустун американский деген кең маанидеги сөзүнөн алынып, амиркен маасы деген сөз тизмегинде «лакталган булгаарыдан тигилген маасы» маанисинде гана колдонулуп, семантикалык жактан тарыган [7, 158].

Кыргыз тили – дүйнөдөгү эң бай тилдердин бири, анда дүйнөлүк поэзиянын океаны «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармалардын эң сонун үлгүлөрү жаралган.

«Манас» эпосунун бай лексикасы кыргыздын эле төл сөздөрүнөн турбастан, башка тилдерден, тактап айтканда, араб, иран, монгол, ал гана эмес орус, кытай тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да турат. Алар манасчылар тарабынан эпосто тилдик каражат катары кеңири колдонулган.

Монгол тилинен кирген сөздөр:

бичик – кат, жазуу, китеп

Ичигинин шаары деп,

Бичигинин шаары деп.

Болжолу жок сайрайсың,

Анык болсоң азамат

Не деп мени алдайсың

(С. К., Манас, 2 китеп, 102-бет).

Чаган – монголдордун жылдагы биринчи айы

Чаган аткан түнүндө,

Буурул түндүн түнүндө.

Каңгай, маңгул чогулуп,

Койгон экен атыны

(С. О., Манас, 1 китеп, 213-бет).

Иран тилдеринен кирген сөздөр:

Бадырек – кара ниет, бузуку, арамза.

Бу бадырек канкордун,

Катыны эркек тууган жок.

Же калмактан жылкы кууган жок.

Же атасы өлгөн аш эмес,

Асты ушунун жакшы эмес

(С. О., Манас, 4 китеп, 31-бет).

Жадыгый – 1) сыйкырчы; 2) куу, айлакер, амалкөй.

Семетейге мен катын,

Жакындабай оолак тур,

Жадыгый салбай сен катын

(С. К., Семетей, 2 китеп, 12-бет).

Батман – оордук өлчөмүнүн бирдиги.

Алты батман буудай жеп,

Дан жыттанган чоң Жолой.

Алтымьш алпты бир союп,

Кан жыттанган чоң Жолой

(С. О., Манас, 4 китеп, 120-бет).

Араб тилинен кирген сөздөр:

Жаназа – мусулман динине байланышкан өлүк көмүүнүн алдында иштелүүчү атайын ритуал – өлгөндүн күнөөсүн жеңилдетүү максатында ага арналып окулуучу дуба.

Калайыкты чакырып,

Жаназасын окутуп.

Жан атам минип жүрөт деп,

Так миң кылдай кара атты,

Бурак атка токутуп

(С. К., Манас, 2 китеп, 6-бет).

Акыл – мында кеңеш маанисинде

Кан Көкөтөй ашы деп,

Калайыкка даң кылам.

Аба Кошой акылман,

Акыл сурап турамын

(С. К., «Манас», 2 китеп, 9-бет).

Казы – шарият жолу менен диндик эрежелердин талабына ылайык иш алып баруучу өкүм ээси.

Казы менен муптусун,

Калкы сөзүн укчусун.

Удайчы менен бектерин,

Үстүнө салып келгени

(С. О., Манас, 2 китеп, 369-бет).

Купа – тоголок шарча түрүндөгү металлдан жасалган кооздук.

Кудайына сыйынып,

Дөөгөр уста баштаган.

Төнөлүгү төрт бөлөк,

Купа согул таштаган

(С. О., Манас, 3 китеп, 247-бет).

Амал – куулук, тапкычтык, айлакерлик.

Алоокенин Коңурбай

Жыйып кытай тууганын,

Амал кылып чапты бул

Кыйды кар бууданын

(С. К., Манас, 2 китеп, 55-бет).

Кытай тилинен кирген сөздөр:

Жаь-жуь – провинциянын башчысы, кытай генерал-губернатору.

Кыйратайын аны деп,

Кемен деген жаь-жуьга,

Кетириптир кабарга.

Кеңгес деген аярын,

Чаптырыштыр чабарга

(С. О., Манас, 2 китеп, 22-бет).

Доогай – округдук начальник, губернатор.

Как өзүнө караган,

Токсон миң үйлүү жан экен.

Доотайлык мансап бар экен

(С. О., Манас, 2 китеп, 46-бет).

Эпосто колдонулган чет сөздөр кыргыз элинин түрдүү элдер менен саясий, маданий, экономикалык байланыштарынын натыйжасында көбүнчө оозеки кирген. Алар тилибиздин фонетикалык закондоруна баш ийип, тыбыштык жагынан гана өзгөрүлгөнү болбосо, дээрлик көпчүлүгүнүн мааниси толук сакталган. Маселен, ир. **дуст**, кырг. дос – «жолдош, курбу».

Атасынын аты Таз,

Шаары Үрүмчү, дөөлөт – мас.

Манас менен ысышып,

Дос болушкан ушул жаз

(С. О., Манас, 4 китеп, 11-бет).

Иран тилдеринен кирген **зиндон зындан** болуп өзгөргөн:

Текиреңдеп силкинсең,

Тим эле кармап аламын.

Кырк аркан бою зынданга,

Алып барып саламын

(С. К., Манас, 2 китеп, 27-бет).

Кытай тилинен кирген **чаньтао** (чань – «ороо», тоу – «баш») **чантуу** болуп өзгөргөнүн көрөбүз. Анын мааниси «селдечен, селде ороңуучу, мусулман». Эпосто кытайлар кыргыздарды ушинтип аташат.

Чакчаңдаган чантуу деп,

Бала туруп бу жерде.

Сөзүн айтат катуу деп,

Өткүр Манас балага,

Өкүм кыла салганы.

Өлөсүң ылдам батыр деп,

Катуу сүйлөп калганы

(С. О., Манас, 1 китеп, 49-бет).

Сырттан кирген кээ бир сөздөр тыбыштык жагынан гана өзгөрүүгө учурабастан, маанилик жактан да өзгөргөн, тагыраак айтканда, маанилери тарыган же кеңиген, кээлери өтмө мааниде колдонулган. Маселен, араб тилинен кирген **дцңиңи** «аалам, жаратылыш» деген түз маанисинде жана «байлык, мүлк, мал» деген өтмө маанилерде учурайт.

Түз маанисинде:

Дцңиңи жүзүн чакырып,

Намыс деген иш үчүн.

Асты капа болбоңор,

Ашка келген киши үчүн

(С. О., Манас, 2 китеп, 85-бет).

Өтмө мааниде:

Дцңиңи төгүп, мал чачып,

Каалап алган катыным

Мындан туяк көрбөдүм

(С. К., Сейтек, 22-бет).

Ошол эле тилден кирген **акыл** үч мааниде колдонулган.

1. «Ой, эс» маанисинде:

Акылды терең ойлосун
Ар дүнүйө мүлүк бар,
Ааламга чачып койбосун

(С. О., Манас, 3 китеп, 10-бет).

2. «Кеңеш» маанисинде:

Акеркеч айтат акыл кеп,
Анда Көкчө токтолду
Айтканың Сенин макул деп

(С. О., Манас, 2 китеп, 250-бет).

3. өтмө мааниде «айла, эп, амал»:

Акыл таап берүүчү
Айкайлаган кытайга,
Бакай өңдүү эр ушул

(С. К., Манас, 2 китеп, 156-бет).

Иран тилдеринен кирген төмөндөгүдөй сөздөр бир нече маанилерде колдонулгандыгын көрөбүз. Мисалы:

1. *Дарт* «оору, сыркоо, илдет» деген түз маанисинде:

Өлөмүн деп арыз айтып,
Өзүмө келди дарт айтып

(С. О., Манас, 4 китеп, 144-бет).

2. өтмө мааниде «кайгы, мээнет»:

Хан эми карып болгону,
Балдарынын зарпынан.

Бат урушкан дартынан,
Кайгыга кармап толгону

(С. О., Манас, 1 китеп, 188-бет).

3. өтмө мааниде «ой, мүдөө, тилек»

Артындагы калганга,
Акыр бир нуска чыгарып,
Аш бердирмек дарты экен

(С. О., Манас, 3 китеп, 35-бет).

Ошол эле тилдерден кирген *аьгеме* сөзү да түз жана өтмө маанилерде колдонулган.

1. «Чогулуш, топ, жыйылыш» маанисинде:

Айдап ийип атыңды,
Ат минер кезде алыңар
Аьгеме сүргүн баарыңар

(С. О., Манас, 4 китеп, 164-бет).

2. «маек, маектешүү, сүйлөшүп отуруу» маанисинде:

Аны таштай туруңуз,
Ақунбешим пашанын
Аьгемесин угуңуз

(С. О., Манас, 2 китеп, 96-бет).

3. өтмө мааниде «чатак, чыр, калаба»:

Семетейдин айбатын,
Кан Чынкожо билгенде.

Карат менен чаргытып,

Аъгемесин арбытып

(С. К., Семетей, 222-бет).

Эпосто кыргыз тилине сырттан кирип, тыбыштык жагынан олуттуу өзгөрүүгө учураган, мааниси күнүрттөнүп же такыр түшүнүксүз болуп калган сөздөр көп учурайт. Маселен, эпосто жыш учураган «*атборой, апторой*» деген сөздөрдүн мааниси түшүнүксүз. Эки сөз тең эле иран тилдеринен «эфт руи» деген сөзүнүн тыбыштык жагынан өзгөргөн түрү. Эфт – «бет, жүз», руи – «үстү, бети» дегенди билдирет. Эпосто «жер бети, жер жүзү» маанисинде колдонулган.

Кызыл алтын дүйнөнү,

Аземдетип арттырып.

Атбороюн сыдыртып,

Ааламдын баарын кыдыртып

(С. К., Манас, 2 китеп, 6-бет).

Арамдык көрсөң ачык айт,

Апторой журтка чачып айт

(С. О., Манас, 2 китеп, 259-бет).

Иран тилдеринен кирген сөздөр эпосто колдонулуу көлөмү боюнча биринчи орунда. Бул кыргыз тилиндеги иран тилдеринен кирген сөздөрдүн башка сырттан кирген сөздөргө караганда көптүгү менен шартталат. Анын үстүнө, иран тилдеринен кыргыз тилине сөздөрдүн кириши байыркы мезгилдерден башталып, бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жатат. Иран тилдүү элдер менен кыргыздар тике да, башка элдер аркылуу да байланыш түзүп келишкен.

Иран тилдеринен кирген сөздөр С.Каралаевдин вариантында көбүрөөк жана жогорку жыштыкта колдонулган. Себеби алардын колдонулуш чөйрөсү абдан кеңири, көпчүлүк сөздөр бакчылыкка, бакчачылыкка, курал-жарактардын аттарына байланыштуу. С.Каралаевдин үчилтигинин ичинен алар «Семетей» эпосунда жогорку жыштыкта колдонулган. Андан кийинки орун «Манас» эпосуна, үчүнчү орун «Сейтек» эпосуна таандык.

Колдонулуу көлөмү боюнча экинчи орунда араб тилинен кирген сөздөр турат. Алар С.Орозбаковдун вариантында ар түрдүү тематикада колдонулган да, бирок жыштыгы боюнча төмөн. Ал эми С.Каралаевдин вариантында, тескерисинче, колдонулган сөздөрдүн тематикасы түрдүү эмес, бирок жыштыгы жогору. Мисалы, *акыл* деген сөз С.Орозбаковдун вариантында 252 ирет колдонулса, С.Каралаевдин вариантында 473 ирет колдонулган, ал эми *накыл, напси, мыскал, мурдар, мусапыр* деген сыяктуу көп сөздөр С.Орозбаковдун вариантында гана колдонулуп, С.Каралаевдин вариантында кезикпейт. С.Каралаевдин үчилтигинин ичинен «Манас» эпосунда араб тилинен кирген сөздөр көп жана жогорку жыштыкта колдонулган.

«Манас» эпосундагы сырттан кирген сөздөрдөн колдонулуу көлөмү боюнча үчүнчү орунда монгол тилинен кирген сөздөр ээлейт. Алар – негизинен, курал-жарактардын аттары жана чарбачылыкка байланыштуу сөздөр. Монгол тилинен кирген сөздөр Саякбайдын вариантында көбүрөөк колдонулган, бирок жалпы эпосто алардын саны аз жана колдонулуу жыштыгы да төмөн. Эпосто кыргыз жана монгол тилинде параллель колдонулган сөздөр көп учурайт.

Ал эми «Манас» эпосундагы кытай сөздөрү колдонулуу көлөмү боюнча төртүнчү орунда. Кытай тилинен кирген сөздөрдүн көпчүлүгү жоокерчилик,

бийлик структураларына, аскердик чиндерге, титулдарга байланыштуу сөздөр. Кытай сөздөрү С.Каралаевдин вариантында, анын ичинен «Семетей» эпосунда көбүрөөк колдонулган.

Акыркы орунда орус тилинен кирген сөздөр турат, алар эпосто эң эле аз санда жана жыштыгы боюнча да төмөн. Алар С.Орозбаковдун вариантында көбүрөөк колдонулган. Аталган тилдерден кирген сөздөрдүн колдонулуу көлөмүнүн мындай болушу алардын кыргыз тилиндеги жалпы көлөмү менен түшүндүрүлөт.

Өздөштүрүлгөн сөздөр сөздөр «Манас» эпосунун составдык бөлүгү катарында кыргыздын төл сөздөрүндөй эле кызмат кылат.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Пути развития и источники формирования киргизского языка. // Известия Кирг. ФАН СССР. вып. VIII. –Фрунзе, 1947.
2. Бартольд В. В. Тарыхый очерк. // Кыргыздар: Түз. К. Жусупов. - Б.: -Кыргызстан, 1991.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. –Фрунзе: Мектеп, 1990.
4. Карасаев Х.К. Камус-наама. -Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
5. Карасаев Х.К. Өздөш-түрүлгөн сөздөр. -Фрунзе, 1986.
6. Кытайча-кыргызча сөздүк. /Түз. А. Саспаев. -Бишкек, 2003.
7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. - Бишкек: ЖЭКА, 1999.
8. Микитич М.Д. Иноязычная лексика. -Ленинград: Просвещение, 1967.
9. Санжиев Г.Д. Современный монгольский язык. -Москва, 1959.
10. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно-лингвистикалык очерк). -Бишкек: Бийиктик, 2002.
11. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. -Фрунзе, 1983.
12. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. -Фрунзе, 1959.